

UNIVERSITY
OF TAMPERE

This document has been downloaded from
TamPub – The Institutional Repository of University of Tampere

 Publisher's version

The permanent address of the publication is
<http://urn.fi/URN:NBN:fi:uta-201406031566>

Author(s):	Rajala, Panu
Title:	Viidan viimeinen leimahdus : Moreenin näyttämösovitus 1964 innosti kirjailijan uudelleen töihin
Main work:	Laulujen lumossa : kirjallisuudentutkijoiden ja kirjailijoiden seireenilauluja professori Yrjö Varpiolle hänen 60-vuotispäivänään 7.11.1999
Editor(s):	Hosiaislouma, Yrjö
Year:	1999
Pages:	363-381
ISBN:	951-44-5591-6
Publisher:	Tampere University Press
Discipline:	Literature studies
Item Type:	Article in Compiled Work
Language:	fi
URN:	URN:NBN:fi:uta-201406031566

All material supplied via TamPub is protected by copyright and other intellectual property rights, and duplication or sale of all part of any of the repository collections is not permitted, except that material may be duplicated by you for your research use or educational purposes in electronic or print form. You must obtain permission for any other use. Electronic or print copies may not be offered, whether for sale or otherwise to anyone who is not an authorized user.

Viidan viimeinen leimahdus

Moreenin näyttämösovitus 1964 innosti kirjailijan uudelleen töihin

Panu Rajala

Näyttelijä Yrjö Järvinen tuli sattumalta lukeneeksi Lauri Viidan *Moreenin*. Vaimo hankki hänelle kirjan, kun mies oli innostunut Ibsenin *Brandista* ja puhui siitä taukoamatta. Järvinen kaipasi teatteriin hengen lentoa ja korkeita ajatuksia, mutta *Brand* tuntui mahdottomalta toteuttaa jo teknisesti. Ibsenin runous kiehtoi. Hämmästyen Järvinen huomasi, että Viidan *Moreenissa* oli jotain samansukuista. Hän piti sitäkin mahdottomana teoksena siirrettäväksi näyttämölle.

Kesällä 1960 Järvinen teki valtion apurahalla opintomatkan Ateenaan, missä karun kaunis maisema muistutti hänestä jotenkin Pispalan harjun avaria näkymiä. Etäisyys rohkaisi tarttumaan Viidan romaaniin vailla liiallista kunnioitusta. Ateenassa Järvinen alkoi rakennella mielessään *Moreenista* näytelmää, omaksi huvikseen vain, kuten hän haastatteluissa tähdensi. Työ jatkui kotona Tampereella. Järvinen kirjoitteli kohtauksia sieltä täältä romaanin sivuilta. Vähitellen hän alkoi haaveilla tekstin mahdollisuuksista myös teatterissa.

Tampereen Teatterissa tiedettiin pian näyttelijä Järvisen sovitusharrastuksesta. Ei hän siitä malttanut olla puhumatta. Taloudenhoitaja Simo Tavaste aina kyseli tavatessa mitä *Mo-*

reenille kuuluu. Aihetta pidettiin tupakkapuheissa lämpimänä. Järvinen oli kirjoittanut näytelmän salanimellä ja saanut sen harrastajateatterissa esitetyksi. Hänen hankkeitaan ympäröi salaperäisyys. Hän oli luonteeltaan sulkeutunut näyttelijä, kun-
niahimoinen mutta ristiriitainen taiteilija. Tampereella muistettiin hänen voittonsa Puukko-Mackien ja herra Mississippin rooleissa. Pirullisen terävästi leikkaavat luonnekuvat sopivat hänelle. TT:ssa hän niitti kiitoksia myös yliopistomies Geor-
gen osassa Albeen näytelmässä *Kuka pelkää Virginia Woolfia?* Onkohan Helsingin Kaupunginteatterin *Rikhard III* vuodelta 1967 Yrjö Järvisen kuuluisin rooli? Vieläkin kuulemme häntä lauantaicin mainion *Knalli ja sateenvarjo* -satiirin Sir Henrynä.

Teatterin tuore johtaja Rauli Lehtonen ei kannustanut näyttelijöitään ohjaamaan saati kirjoittamaan, ellei näyttö kyvystä ollut vakuuttava. Järvisen kykyihin sovittajana hän ei aluksi uskonut. Johtaja halusi rauhoittaa näyttelijät omaan fakkiinsa. Sivutöitä oli aina liiaksi tarjolla teatterin liepeillä. *Moreeni* oli Kalervo Nissilän johtajakaudella odottanut vuoroaan jo kol-
misen vuotta.

Väinö Linnan romaanidramatisoinnin jylisevä menestys Tampereella varmaankin vauhditti *Moreenin* matkaa näyttämölle. *Pohjantähden* kaksi ensimmäistä osaa nähtiin Eugen Terttulan ohjaamina Tampereen Työväen Teatterissa 1961–62. Samoina vuosina aloitti *Tuntematon sotilas* uuden jatkosodan Pyy-
nikin pyörivässä kesäteatterissa. Sotaisia muistoja kerrattiin teattereissa, elokuvissa ja lehdistössä. Kirjallisuuden ja teat-
terin painopiste oli vahvasti Tampereella. Ihme ettei kukaan eh-
tinyt *Moreenia* ennen varata.

Keväällä 1964 Rauli Lehtonen viimein tarttui asiaan. Tam-
pereen Teatteri täyttäisi syksyllä 60 vuotta. Juhlahohjelmistoon oli tulossa hätkähdyttäviä ja epäsovinnaisia valintoja, ylinnä Genet'n *Parveke*. Teatterin suuri menestys oli *West Side Storyn* pohjoismainen kantaesitys edelliseltä kaudelta. Oli nähty Kyl-
likki Mäntylän ja Inkeri Kilpisen komedioita, Lauri Leskisen *Läpikäytäväkin*, mutta rukiinen kotimainen puuttui. Hitaasti

mutta varmasti Lehtonen lämpeni *Moreeniin*, olihan hän Pispalan poikia itsekin. Kenties teos oli liiankin lähellä, samoin soveltaja. Ilmeisintä tarjokasta ei hevin huomaa. Viidan *Moreenista* tulikin tavallaan porvariteatterin vastine TTT:n Linna-dramatisoinneille.

"Ei siitä mitään tule!"

Maaliskuussa 1964 Rauli Lehtonen ja Yrjö Järvinen matkustivat Kellokosken sairaalaan tapaamaan kirjailija Lauri Viitaa. Heitä jännitti. Järvinen ei ollut hiiskunut mitään sovitukseltaan talon ulkopuolella eikä pyytänyt Viidalta oikeuksia. Hän ei ollut koskaan tavannut Viitaa.

Lehtonen muisti Viidan hyvin jo nuoruudestaan Pispalan työväentalon ajoilta, jolloin tämä toimi urheiluseura Pispalan Tarmon sihteerinä. He esiintyivätkin samoissa tilaisuuksissa ja lausuiivat runoja, vaikka heillä oli ikäeroa kaksitoista vuotta. Linja-automatkoilla kaupunkiin Lehtonen muisti Viidan aina valinneen semmoisen seisomapaikan, että pystyi hyvin esitelmöimään mielipiteitään koko bussin kuullen.

Miehet kuljettivat junassa mukanaan pitkälle kirjoitettua tekstiä, jonka sopivuudesta näyttämölle he olivat itsekin epävarmoja. Lehtonen oli sovituksen lukenut eikä ollut siitä erityisen innostunut. Liikaa väkeä ja kohtauksia, liian kertovaa epädraamallista menoa ja paljon sotaa. Hänellä oli taskussaan Viidan käsin kirjoittama vastauskirje sovitus ehdotukseen. Sekin sisälsi huomattavia varauksia:

On yllättävää saada tietää, että Moreeni soveltuisi myös näyttämölle. Olen aina luullut näytelmää novellin sukulaiseksi ja Moreeni taas on yritetty tehdä vallan muuksi. En suinkaan ole pahoillani, jos nyt kaikesta huolimatta saatte sen näyttämöllekin, mutta onko se sitten enää Moreeni,

kas tämä minua epäilyttää. (Viidan kirje Lehtoselle 5.3.1964.)

Lauri Viita otti vieraansa vastaan ”kuin keisari” – ensin tuli pari edeskäypää ja sitten itse kirjailija koko vaikuttavassa ruhossaan sairaalan oleskeluhuoneesta. Hän ohjasi vieraat ystävällisesti omaan huoneeseensa ja tarjosi kahvia. Hänellä oli sairaalan suljetulla osastolla verraten vapaat olot, huoneestaan hän saattoi liikkua ulos halunsa mukaan ja käyttää omia vaatteitaan. Kahvin tarjoili sairaalan hoitaja, lausuntataiteilija Erkki Nikkilä, joka oli teatterivieraista innostunut. Viita kysyi tiukasti, miksi tarjottimella on neljä kuppia, kun hänellä on vain kaksi vierasta. Nikkilä luikki nolona ulos.

Tunnelma pysyi aluksi kireänä. Kuultuaan tulijoiden näkemyksiä *Moreenin* dramatisointihankkeesta Viita ärjäisi: ”Ei siitä mitään tule!” Hermoherkkä Järvinen oli vähällä heti nousta ja lähteä, mutta Lehtonen halusi kuulla perusteluja. Viita kummasteli ensinnä sitä, kuinka koko romaanin tärkein elementti, Pispalan kaikkeusnäkyä voidaan mahdollistaa jonnekin ahtaalle sisänäyttämölle. Sitten hän luetteli monia romaanin teknisiä yksityiskohtia ja realistisia tapahtumia, joita ei voida esittää millään teatterissa. Ilman niitä teoksesta tulee rujo ja kuohittu.

Lehtonen yritti selittää uudenaikaisen teatteri-ilmaisun mahdollisuuksia ja viitteellisiä ja symbolisia ratkaisuja, mutta Viita huitaisi niille kämmenellään. Otettiin puheeksi Väinö Linnan *Tuntematon* ja *Pohjantähti*: olihan nekin saatu toimimaan teatterissa. Siitä Viita vasta tulistui. Hänestä Väiskin (Linna oli hänelle Väiski eikä ystävien käyttämä Väpi) kirjat olivat ”kurjia ryysyläiskuvauksia”, ei niissä ollut henkeä eikä korkeutta. *Pohjantähden* ensimmäisen osan hän sanoi lukeneensa eikä välittäneensä jatkaa.

”Noo, onhan Väiskillä ollut menestystä”, hän myönteli. Mutta kuulijoille ei jäänyt epäselväksi, kumpi kahdesta kirjailijasta todellinen taiteilija oli.

Viita otti kuitenkin lukeakseen Järvisen siihenastisen sovituksen ja lupasi palata asiaan, jos aihetta ilmenisi. Oikeastaan häntä kiinnosti, mitä romaanista oli saatu kokoon. Hänellä oli itsellään eri lajeista vankka ennakkokäsitys: näytelmä on paitsi novellistinen myös lyyrinen, eikä romaanissa ole sen vaatimaa rakennetta. Yhden ennakkovaatimuksen hän löi kiinni: sovitukselta ei saanut tulla ”mitään niin sanottua murrejuttua”. Niin kaukana Linnasta kuin mahdollista.

”Te unohdatte mikä on romaanissa pääasia!”

Lauri Viita saapui Tampereelle jo ennen kuin teatterimiehet ehtivät odottaa. Hän oli äkkiä innostunut ja saanut uutta puhuttua elämäänsä. Ilmeni että teatterineuvottelut tarjosivat hyvän perusteen lomiin Kellokosken sairaalasta. Niitä Viita oli ilmeisen halukas käyttämään. Kevättalven 1964 hän askelsi jälleen tutun kokonaisvaltaisella rytmillään Pispalan kotimäkiä ja vakiintui nähtävyydeksi Tampereen katukuvaan.

Ensitöikseen Viita haukkui Järvisen sovituksen *Moreenista*. Hänestä siinä painottuivat väärät asiat. Keskityttiin liikaa sotimiseen, mutta pääasia jäi aivan sivuun.

”Niin hyvät herrat, mikähän on *Moreenin* pääasia?” kirjailija hiillosti teatterimiehiä kuin paraskin koulumestari. Lopulta hän armahti heidät ja ilmoitti: ”Pääasia siinä on *äiti*.”

Viita opetti, että romaani täytyy lukea Josefiinan näkökulmasta, äidin rakkaudesta käsin. Niemisen perhe on siinä keskuksena ja maailma jotakin toisarvoisempaa sotineen melskeineen. Tätä puolta täytyi sovituksessa korostaa. ”Nykyaikana teatterissa kuvataan aivan liian vähän perhettä”, Viita jyrisi vaikka kävi harvoin jos koskaan teatterissa.

Viita asui ensin Järvisen perheen vieraana Kalevan kaupunginosan ns. Kiinanmuurissa ja viihtyi hyvin ja tuli toimeen perheen tyttärien kanssa. Hän halusi usein lenkille ulos, mutta

pian Järvinen huomasi, että lenkin päätarkoitus oli poiketa nauttimaan vähän väkeviä. Sairaalan kuriin alistunut kirjailija nautti vapaudesta. Ei hän millään tavalla häiriöksi ollut, kovaääninen kyllä ja suora mielipiteissään.

Viita ei oikein luottanut Yrjö Järviseen, koska tämä oli Tahmelasta kotoisin. Lehtonen oli sentään oikeita Pispalan poikia, Mäkikadulta läheltä Viidan kotitaloa. Kesken neuvottelun Viita tähtäsi äkkiä tuiman katseen Järviseen ja tokaisi: ”Kuule Yrjö, ei sinusta ole Iisakin rooliin. Sinä olet liian särmikäs ja jyrkkä tyyppi, Iisakin pitää olla leppoisaampi.”

Järvinen vieritti vastuun roolivalinnoista ohjaajalle. Kenties hän olikin kaavaillut itselleen Iisakki Niemisen keskeistä osaa. Hän esitti näytelmässä sitten Oskari Peltosta, vakaumusellista sosialistia. Osa ei ollut suuren suuri, mutta hän sai siitä kyllä kiitosta.

Sovitusta hiukan korjailtiin kevään mittaan, paljon puhuttiin ja neuvoteltiin. Viita puhui mielellään vaikka kuinka kauan ja mistä aiheesta hyvänsä. Hän siirtyi asumaan sukulaisten sa luo ja tapaili vanhoja tuttuja. Monet muistot lähtivät verestymään. Erityisen mielellään Viita tuli neuvottelemaan Lehtosen kotiin Satakunnankadulle, sillä asunnon ikkunoista avautui näkymä Klassilliseen lyseoon.

”Siellä on minun kouluni”, Viita puheli haikeana ikkunaan nojaten. Tuolla ja tuolla luokassa hän oli tehnyt sitä ja sitä. Siellä oli semmoinenkin opettaja... Lehtoselle jäi käsitys, että kouluvuodet merkitsivät paljon Viidalle ja että häntä vaivasi koulun kesken jääminen.

Viita liikkui tumma puku yllä ja solmio kaulassa herrasmiehen tavoin. Makeaa Tokajin valkoviiniä hän nautti mielellään ja toi kerran kokonaisen kassillisen pulloja Lehtosille. Hän halusi tavata Raulin äidin, joka oli vanhoja kantapispalalaisia ja tarjota tällekin Tokajia, samoin talon rouvalle Helenalle ja pienelle Jussi-pojalle. Lehtonen pani merkille, että Viita puhui kirjallista Pispalan murretta, kun taas hänen äitinsä puhui alku-

peräistä kansankieltä. Hyvin he tulivat kuitenkin juttuun keskenään.

Kirjailijasta oli jo tulossa maanvaiva teatterille ja teatterinjohtajalle, hän tuntui aina olevan vailla puhekaveria. *Moreeni* julkistettiin lehdistölle poikkeuksellisesti jo huhtikuussa Tampereen Teatterin tulevan juhlaohjelmiston huipentumana. Sen jälkeen toukokuussa sovituksen loppua vielä korjattiin ja hiottiin. Viimein teatterilaiset hajaantuivat, Viita palasi Kellokoskelle.

”Romaani ja näytelmä ovat tietysti aivan erilaisia muotoja”

Viita oli jatkuvasti kirjeenvaihdossa tyttärensä Ursulan kanssa. Tämä täytti *Moreenin* näyttämösovituksen aikoihin 16 vuotta ja sai vastaanottaa monenlaisia opetuksia elämästä ja kirjoittamisesta. Isä pohdiskeli tyttärelle romaanin sovituksen vaiheita. Kirjailijaa askarrutti kovasti romaanin muuntuminen näytelmäksi. Toukokuun puolivälissä hän raportoi:

Se näytelmäsovitus on vielä keskeneräinen. Se oli kyllä jo tehtynä ja hyväksytty esitettäväksi, mutta sitten otin ja luin sen. Ei vedellyt. Sopimuksen mukaan näytelmäsovituksen pitää olla Moreenin kaltainen. Romaani ja näytelmä ovat tietysti aivan erilaisia muotoja, mutta hyväksyn yrityksen, kunhan edes tärkeimpiä piirteitä saadaan säilymään. Kaksi näytöstä on jo tyydyttävässä kunnossa, mutta saa nähdä, miten kolmannen eli viimeisen käy. Nykyään ei enää hyväksytä teatterissa muuta kuin yksi väliaika, ja koko esityskin on lyhentynyt kilpailussa elokuvan kanssa. Koko ilta merkitsee noin kolmea tuntia. No, tulee mikä tulee, ei se romaania miksikään muuta. (Viidan kirje Ursulalle 15.5.1964.)

Kirjailija ymmärsi, että teatterintekijät halusivat keskittyä romaanin draamallisiin eli lähinnä kansalaissodan kohtauksiin. Kaksi ensimmäistä näytöstä täyttyivät niistä. Iisakin rakennustyö kutistui pakosta viitteelliseksi ja koko pispalalainen yhteisö menetti elävää voimaansa. Kolmas näytös oli ongelmallinen, koska romaanin loppupuolella tapahtumien kymi hiljenee ja korvautuu suurelta osin mm. nuoren Erkin ajatuksilla. Niemisen perheen kasvu ja yksilöiden erisuuntainen kehitys ei ollut kovin draamallista aineistoa.

Viita paneutui syksyn tullen miettimään entistä syvemmin romaanin ja näytelmän välistä eroa. Hän halusi pitää romaanin puolia. *Moreenin* ensi-illan lähestyessä hän vielä teki jyrkän eron kahden esitysmuodon välillä. Viita kirjoitti jälleen Ursulalle:

Ja se asia koskee nyt jo tarkkaan sanoen romaania ja näytelmää, eritoten niiden välistä eroa. On heti huomattava, että vain aniharva romaani on todellakin romaani. Yleensä ne ovat novelleja tai vain pitkiä kirjoitelmia. Romaani on tietty esteettinen vakio, ts. muoto, samoin näytelmä. Romaanissa annetaan mahdollisimman monipuolinen elämänkuva, kun taas näytelmä, komedia tai tragedia, on mahdollisimman keskitettyä yksipuolista kujanjuoksua. Näytelmän henkilöt noudattavat kiltisti teoksen juonta. Puvut, asennot, ilmeet, äänensävyt palvelevat uskollisesti saman asian toteutumista. Ihmiset sanovat, mitä ajattelevat. Mutta romaanin henkilöt ovat aitoja yksilöitä, heillä on myös itsehillintää, he puhuvat sangen usein toisin kuin tuntevat ja ajattelevat. Siis romaani on vaikea, monipuolinen, näytelmä hämmästyttävän kiltti ja rajoittunut. Jo näytelmän suhteellinen lyhyys aiheuttaa sen, että elämän jokapäiväinen leipä jää siitä melkein tyystin pois. Pienessä tilassa ja ajassa olisi kohtuutonta esittää kovin teräviä seikkoja, jotka kuitenkin ovat yksitoikkoisen arjen suolana. Näytelmä on suhteellisen lyhyt, romaani pitkä. Ja vielä haluan tähdentää näytelmän ehdotonta johdonmukaisuutta. Romaani voi

olla ristiriitainen kuin elämä itse. Sinähän varmaan olet joutunut huomaamaan, että elämä on todellakin varsin ristiriitainen yritys. Romaani on siis totuudellisempi kuin näytelmä. (Viidan kirje Ursulalle 13.11.1964.)

Runoilijan ja prosaistin käsitys tekee ymmärrettävällä tavalla vääryyttä näytelmälle. Viita oli Matsoninsa lukenut ja kuunnellut mutta ei kovin hyvin tunne draaman luonnetta, hänellä on siitä selvästi seuranäyttämöiden luoma käsitys. Hän lukee näytelmää kuin Leo Tolstoi *Kuningas Learia*: suuri vyöryttelevä eepikko raivostui Shakespearen ”köyhästä” tekstistä, koska näki vain aukot eikä mahdollisuuksia, joita toiminnan ja näyttelijöiden oli täytettävä.

Mutta omasta lähtökohdastaan Viita mittaili ilmeisen tiukasti teoksensa kaventumista teatterin myllyssä. Hän oli romaaniinsa kiintynyt ja ymmärsi, mitä kaikkea se menetti näyttämöllä. Romaanin dramatisoinnin ongelmat Viita näki selvästi, vaikka ulotti sovitustyön ratkaisut koskemaan koko draamallista kuningaslaajaa.

”Kyllä ne siitä näytelmän tekee vaikka väkisin”

Moreenin pääkirjassa on 26 kuvaelmaa, 46 henkilöä ja 148 sivua. Tampereen Teatterin pienehkölle päänäyttämölle sen survominen oli melkoinen urakka. Tekstiä ja tapahtumapaikkoja oli paljon. Ensimmäinen ongelma oli – kuten jo Viita oli onnastellut – miten ilmentää teatricalistinen Pispalan harju, Luojan palikkaleikki taivaan ja maan välillä.

Lavastaja Veikko Mäkinen ratkaisi ongelman nerokkaasti. Hän otti Pispalan harjusta jättimäisen fotostaatin, joka kehitettiin Tammerkossessa, koska riittävän suurta virtaavaa allasta ei ollut muualla. Fotostaatti loi näyttämön taustalle Yrjö Järvisen mukaan mykistävän avaruusvaikutelman. Sen lisäksi tar-

vittiin vain joitakin kalusteita ja esineitä, viitteellisiä sisäkuvia sekä naturaa, harmaita moreenimöhkäleitä. Silti näyttämöllä tuppasi olemaan ahdasta. Monien kohtausten väliset siirtymät Mäkinen ratkaisi keksimällä uudentyyppisen ns. laippanäyttämön: näyttämön yläpuolelle kohoavan laattamaisen levyn, joka pyöri kiinteän keskiosan ympärillä. Eräänlainen toisen asteen pyörönäyttämö siis.

Lehtonen kutsui Viidan syksyllä harjoituksiin koska tälle vain sopi. Viidallehan sopi varsin usein. Hän natisutti tuoleja, kommentoi ja lausui käsityksiään, antoi neuvojakin, mutta ei työntynyt sentään ohjaajaksi. Lauri Leinon valintaan Iisakiksi Viita oli tyytyväinen, vaikka olisi halunnut ”inansa nuoremman miehen” tähän tehtävään. Hilikka Silasen olemusta Josefiinana hän myös kiitteli, vaikka puheli harjoituksissa Lehtoselle: ”Etkös sää voisi millään saada vähän tota herraskaisuutta pois tosta muijasta...”

Näyttelijät kuuntelivat innoissaan Viidan monologeja. Sepo Mäki esitti Niemisen Paavalia ja oli aina korva hörössä kirjailijan kyljessä. Viidan mielestä näyttelijän ammatti oli hieno ammatti: joka kuukausi oli varmasti nimi lehdessä. ”Te ette tiedä miltä tuntuu, kun ei näy enää nimeä lehdessä”, Viita mietiskeli. Julkisuuteen paluu teatterin kautta oli hänelle suuri asia.

Erään harjoituksen alussa saliin jyrähti kumea miesääni lukemaan *Moreenin* kuuluisaa avausta: ”... vaarojen, kumpujen, harjujen välitse, louhujen lomitse, oksien alitse, mökistä mökkiin ja kartanoon, lehdosta lettoon ja ojasta allikkoon...” – Viita käänteli päätään äimistyneenä. Mistä ääni tulee? Kuka puhuu? ”Ai se on Sinisalo.”

Tampereen teatterit olivat tehneet yhteistyösopimuksen: Mikko Majanlahti TT:sta ohjasi miekkailukohtauksen TTT:n *Macbethiin* ja vastavuoroisesti Veikko Sinisalo vieraili äänellään TT:n *Moreenin* avaaajana, esittämällä prologin ääninauhalta musiikin säestyksellä. Viita ei pitänyt ideasta, vaikka Sinisalo oli paljon tulkinnut hänen tekstejään. Lausuja oli hänestä liian pateettinen. Toisaalta Viita itse esitti runojaan varsin voi-

mallisella poljennolla. Ehkä hän koki Sinisalon kilpailijakseen tässä vaiheessa luovan työn hidastuttua. Viidalle ei tunnetusti oikein kelvannut kukaan eikä mikään. Hän tähdensi Lehtoselle, että ”Tisakki Nieminen ja hänen maailmansa ei ole mahtipontinen, kumiseva eikä jylisevä yhteisö”.

Tampereen Teatterikerho järjesti ensi-iltojen esittelyjä omalle yleisölle. *Moreeni* esiteltiin yhdessä TTT:n Dario Fo -farssin kanssa viikkoa ennen ensi-iltaa. Eripariset näytelmät vetivät Tampereen Teatterin salin täyteen. Kummastakin nähtiin katkelmia, *Moreenista* kertomassa oli tekijäkolmikko Järvinen – Lehtonen – Viita. Järvinen kertoi dramatisoinnin kouke-roisista vaiheista, ja Lehtonen luonnehti teosta ”Tampereen vähempiosaisten ylistys sinfoniaksi”. Pispala oli hänen mukaansa oma maailmansa, eräänlainen väliasema maaseudun ja tehdaskaupungin rajakohdassa. Sitä ei voinut verrata mihinkään muuhun maankolkkaan. Sen rakentajien kunniaksi näytelmäkin tehdään.

Lauri Viita oli hyvällä tuulella ja huvitti yleisöä töksähtävillä mielipiteillään. Hän tähdensi edelleen, että romaani ja näytelmä ovat aivan eri asioita. Mutta ei hän kieltänyt herroja yrittämästä. ”Ne tekee siitä vaikka väkisin näytelmän, ja antaa tehdä vaan...” Samalla hän lupaili, että teatteri voisi saada häneltä alkuperäisenkin näytelmän, jos vain haluaa. Tähän lupaukseen hän vielä painokkaasti palasi.

Näyttelijät sanailivat repliikkejään lavalla, heillä oli roolivihkot kädessä. Esityksen valmistuminen oli viime hetkillä lykääntynyt, harjoitusaika oli näin suureen yritykseen liian lyhyt, kuten ohjaaja valitti. ”Tästä esityksestä voisi tulla käännekohta”, hän lupaili, tämän jälkeen on joustettava harjoitusajoissa. Pääkirjassa on paljon pyyhintöjä ja viime hetken lisäyksiä. Teksti eli ja muuttui, hermostuneisuus lisääntyi. Yleisö jäi jännittyneenä odottamaan Niemisten ja Mäkisten esiinmarssia ensi-iltaan, eikä kirjailijakaan ilmaissut ainakaan julkisesti vastalauseitaan.

"Lajittumatonta moreenisoraa, eepistä elämänuskoa"

Moreenin odotettu ensi-ilta oli 28. marraskuuta 1964. Kirjailija saapui nuoren rouvansa kanssa kuin valtiovieras iltapäivällä Tampereen asemalle, missä häntä olivat vastaanottamassa teatterin taloudenhoitaja Simo Tavaste sekä näyttelijät Tuulikki Pohjola ja Lauri Leino, itse Iisakki Nieminen. Rouva Viita kuitettiin heti asemalla. (Kirjailija oli vihitty kosmetologi Anneli Kuurinmaan kanssa paria vuotta aikaisemmin, se oli hänen kolmas avioliittonsa.) Vastaanotosta oli valokuva *Aamulehden* etusivulla. Siihen aikaan teatterin ensi-illat olivat Tampereella tapauksia, joita mainostettiin ja seurattiin laajasti ja tuttavallisesti lehtien palstoilla.

Rauli Lehtonen muistaa vielä ensi-illan kauhistavat alkuvaiheet. Varttunut näyttelijä Elsa Rantalainen, joka esitti kuolemansairasta mummua, Josefiinan äitiä, varoitti ohjaajaa vähän ennen esityksen alkua: "Lassi Leino tuoksahtaa viinalta!" Hän tunsi sen selvästi sänkyynsä saakka, missä hänen oli maattava roolinsa ajan. Leino oli rauhoitellut hermojaan hieman ryyp-päilemällä ja oli vahvassa takatuupparissa. Kenties Viita oli vienyt hänet suoraan asemalta ottamaan vähän vahvistusta. Seurauksena oli, että Iisakki unohti ensimmäisen repliikkinsä. Josefiinaa esittänyt Hilikka Silanenkin sekosi sen jälkeen sanois-saan, ja esitys lähti tavattoman kankeasti liikkeelle. Ohjaaja kylpi tuskanhiessä.

Vauhtiin päästyään esitys kuitenkin vahvistui ja pääsi rai-teilleen. Pitkä se oli, yli kolme tuntia, ja kävi välillä raskaaksi. Yleisön oli vaikea seurata esitystä tarkkaavaisesti, sillä krono-logiassa oli hyppäyksiä ja jänneväliä pari vuosikymmentä. Ro-maani ilmestyi 1950, eikä sitä enää kovin hyvin muistettu. Se on rakenteeltaan melko sirpaleinen, eikä tällaisiin loikkiviin sovituksiin ollut vielä totuttu. Tuntui myös siltä, että Tampe-reen Teatterin porvarillinen yleisö vierasti kansalaissodan koh-tauksia, jotka nähtiin punaisten puolelta. Viidan sovittava huu-

mori ja sodan absurdi luonne eivät kaikille välittyneet. Järkyttävät kohtaukset Aleksanterin kirkossa kyllä hiljensivät yleisön.

Loppukiitokset olivat kuitenkin kohteliaan pitkät vaikka viileän puoleiset. Kirjailija piteli saamiaan kukkia koomisen kömpelösti. Näytti kuin hän olisi halunnut sanoa jotain lopuksi, mutta hillitsi kuitenkin mielensä. *Satakunnan Kansan* Helmi Nevan mukaan yleisö paukutti kämmenensä kuumiksi omalle miehelle, eikä kukaan pannut pahakseen, vaikka ”loppuseremonia alkoi ykskaks muistuttaa liikemies Jacobsonin bisnespasmaa, päitä vähän joka puolella”.

Ensi-iltajuhlat pidettiin Ravintola Hämeensillassa Tammerkosken ja kaupungin kattojen yllä. – ”Pispalakin häämöttää”, kuten kirjailija kuulutti ikkunapöydästä. Hän tanssi paljon ja hyvin, rouva Helena Lehtosen mielestä Lauri Viita oli paras tanssittaja jonka hän oli kohdannut Tampereella. Kirjailija tanssitti myös nuorta rouvaansa vapautuneena ja hilpeänä. Teatterijuhla oli hänelle uusi kokemus.

Lehtien arvostelut saivat tekijät vakaviksi. Kiitosta tuli enimmäkseen, esityksestä kirjoitettiin laajasti ja arvostavasti. Mutta soraäänäiä ilmaantui, suurta tapausta tai yksimielistä arvostelumenestystä ei tullut.

Aamulehden Olavi Veistäjä iski arvostelunsa aluksi arimpaan kohtaan. Hän vertasi *Moreenia* Väinö Linnan teoksiin jälkimmäisten eduksi: ”Linnan teksti on paljon iskevämpää, väkevämpää, armottomampaa, vereslihalle raastavampaa” – sen rinnalla *Moreeni* vaikutti nyt miltei idylliltä! Veistäjä (itse *Tuntemattoman* sovittaja Pyynikillä) arvosteli myös dramatisoinnin hitautta ja kertovaa kronologista luonnetta, vaikka toisaalta oltiin totuttu eeppiseen teatteriin TTT:n Brecht-esityksistä alkaen. Arvostelija moitti Yrjö Järvisen sovitusta liian runsaan aineiston mukaan mahdolluttamisesta, mutta kiitti repliikkien oikeasta ja aidosta hengestä. Viidan dynaamista kerrontaa oli kaiken matkaa sijoitettu vuorosanoina henkilöiden suuhun muuttamatta niitä murteelliseen tai puheenomaiseen muotoon,

minkä Viita nimenomaan oli kieltänytkin. Veistäjä hyväksyi kirjallisen puheenparren, koska se kuului Viidan tyyliin. Hän oli yleensä myös hyvin tietoinen kulissien takaisista työvaiheista. Suurin räsitus oli näytelmän muodoton, eteenpäin kuvaelmas- ta toiseen jyskyttävä rakenne. Sovituksessa ei ollut mitään muuta väärää kuin ”hieman liian paljon elämistä ja olemista” – neljännestanti olisi ainakin pitänyt leikata pois.

Sisko Salava kehui *Kansan Lehdessä* erityisesti Järvisen tai- toa jakaa romaanin iskeviä kertojan huomioita juuri oikeille henkilöille vuorosanoiksi, mutta piti hänkin kokonaisuutta hah- mottomana. Sovitus ja ohjaus pyrkivät liialliseen uskollisuu- teen romaania kohtaan, mutta kadottivat samalla sen ajatuk- sellisen ytimen, vauhdin ja terävät särvät. Kohtaukset olivat liian pitkiä ja selitteleviä. *Uuden Suomen* Katri Veltheim oli mo- nien muiden tavoin lukenut romaania uudelleen ja murehti suo- rastaan sitä, ettei esityksessä käytetty kertojaa – useimmiten dramatisointeja on moitittu päinvastaisesta. *Helsingin Sanomi- en* Leila Arpiainen piti tulosta ”lajittumattomana” kuin moree- nisora, mutta onnitteli ohjaajaa keskittymisestä perheen kuva- ukseen (jälleen Viidan toiveen mukaisesti) – mutta sotaa oli liikaa, ja lyhyetkin vankilakohtaukset maistuivat *Pohjantähden* laimeilta toisinoilta.

Lehtosen ohjaus noudatti yleisen käsityksen mukaan var- maa, viitteellistä realismia, mutta kokonaisuus oli jäänyt kes- keneräiseksi. Muutamat unijaksot toivat tervetullutta vaihte- lua arjen kuvaukseen, mutta joukkokohtauksissa oli vielä pal- jon tiivistämisen varaa. Yksittäiset roolisuoritukset saivat kii- tosta. Lauri Leino valautui luontevasti Iisakiksi, joskin sovit- us pakotti hänet liian puheliaaksi. Tämä Iisakki oli suorastaan suu- paltti, joka lateli Viidan kertojan aforistisia kärjistyksiä omi- naan. Sisko Salava havaitsi, että Leino ei ollut ensi-illassa ve- dossa: tulkinta oli katkonaista, ja näyttelijä vaikutti itsekin vai- vautuneelta. Ohjaaja ei ollut saanut Hilikka Silasesta ylimää- räistä herraskaisuutta karistetuksi, sillä muuten lämmintä ja äi- dillistä Josefiinaa moitittiin juuri tuosta piirteestä. Josefiina tuli,

meni ja toimitteli liiaksi; hänen valoisa elämänuskonsa ei kirjastunut kylliksi. Tekijät eivät tässä uskoneet kirjailijan sanaan, tai eivät yltäneet siihen. Maija-Liisa Majanlahti sai erityiset kiitokset Elinan vaikeista mielisairauskohtauksista, vaikka tytön hahmo alussa vaikutti vääränlaiselta. Ritva Valkama oli leuka-va ja karrikoimaton Haapaska, nimensä veroinen.

Veikko Mäkisen lisäämät moreenijärkäleet tunkivat pienen näyttämön muutaman mielestä häiritsevän ahtaaksi. Laippanäyttämö, heijastuskuvat ja äänitehosteet toimivat hyvin miltei Brechtin eppisen teatterin hengessä. Lavastus mahdollisti nopeat siirtymät ja olisi antanut tilaa aivan uudenväliselle lyhyiden leikkausten dramaturgialle, jos siihen olisi uskallettu heittäytymä. Tauno Marttisen musiikki kuvasteli herkästi ja jäntevästi teoksen perustuntoja.

Paljon oli ansioita, monet asiat kunnossa. Mitä siis puuttui? Ilmeisesti jännite ja tapahtumia yhteen nivova kerronnallinen voima, joka kannatteli romaania. Liian monet käänteet laistui-
vat naiiveiksi kohtauksiksi tai ulkokohtaisiksi viitteiksi. Esittäjiin ei ollut ehtinyt valautua riittävää sisäistä voimaa eikä luottamusta omaan henkilöön. Sovitus ei ollut tasapainoinen, väliaikaan päättävä alku ja kansalaissotajakso anastivat kaksi kolmannesta, kun romaanin laajahko loppu pulavuosineen oli harpattava runsaassa tunnissa.

”Tehkääs pojaat tosta uusi näytelmä!”

Teatterissa oltiin hivenen pettyneitä, eikä yleisökään esitystä kovin sankoin joukoin löytänyt. Se meni kevään loppuun ja keräsi noin 16 000 katsojaa. Rauli Lehtonen odotti 10 000 enemmän. ”Olin kieltämättä vähän pettynyt”, hän myöntelee tänään. Se ei oikein noussut niin kuin olisi pitänyt, vaikka parani aikaa myöten onnettoman ensi-illan jälkeen. Siitä ei tullut semmoista tapausta kuin toivottiin.

Entä Yrjö Järvinen, millaisia muistikuvia esitys jätti? ”Se oli kova yritys, mutta meni meidän voimiemme yli. Ehkä meidän kirjallinen harrastelumme Rauli Lehtosen kanssa ei ollut sittenkään suuren tehtävän tasalla”, näyttelijä naurahtaa tänään puhelimeen Thalian torpassa.

Mutta oli eräs, joka oli kaikesta sittenkin oikein kovasti tyytyväinen, ja se oli yllättäen kirjailija Lauri Viita. Hän suorastaan puhkui uutta elämänhalua, ja työtkin maistuivat pitkästä aikaa. Ensin pidettiin 3. päivänä tammikuuta 1965 Tampereen Pikkuteatterissa runomatinea, missä Viita esitti omia runojaan. Vastaavia tilaisuuksia oli vain harvoin järjestetty Tampereella, missä runoiltojen ei arveltu vetävän väkeä. Viidan matinea oli jymisevä menestys, huone tupaten täynnä, runoilija parhaassa vedossaan kertoillen hauskesti runojen taustoista ja lukien niitä karun miehekkäällä tyylillään.

Viita oli erikoisesti mielissään siitä, että Linnan Väiski rouvineen tuli häntä kuulemaan ja katsomaan. *Moreenia* Linna ei nähnyt. ”Kyllähän Väiski hyvä kirjailija on”, Viita jo armahti vanhaa Mäkelän piiriläistä. ”Se on vaan niin kova kehumaan itseään. Sillä kai minä sentään suurempi taiteilija olen!”

Matinea nauhoitettiin osaksi ja on sittemmin levytettykin ja lähetetty monet kerrat Yleisradion ohjelmistossa. Se on edelleen paras Viita-taltiointi, suoran kosketuksen yleisöön aistii hyvin nauhoituksesta.

Samoihin aikoihin joulukuussa 1964 *Moreenin* ensi-illan jälkitunnelmissa Viita heittäytyi kirjoittamaan näytelmää, jonka oli teatterille luvannut. Siitä tuli 32-sivuinen nimeltä ”Ennen syksyä” – kolme näytöstä ja 14 kohtausta. Näytelmä kertoi Leevi-nimisestä nuorukaisesta, joka aikoo kirjailijaksi ja jolla on suhde Elma-nimiseen tyttöön. Näytelmässä oli ravakkaa vuoropuhelua, kursailemattomia kohtauksia, ja lopussa tyttö hukuttautuu. Kirjeessään Ursulalle Viita kehui kirjoittaneensa näytelmän seitsemässä päivässä. *Perästä kuuluu!*

Viita läimäytti nivaskan Rauli Lehtosen pöydälle tammi-kuun alussa 1965 ja tokaisi: ”Tosson. Tehkääs pojaat tosta uusi näytelmä.”

Lehtonen luki näytelmän ja antoi sen Lauri Leinollekin luettavaksi. Molemmat totesivat, että se oli mahdoton esittää. Siinä oli paikoin verevää vuoropuhelua, mutta toimintaa vähän ja sekin kirjallista laadultaan. Viita noudatti omaa näytelmäteoriaansa. Kirjoitti kapeata, juonellista novellia, joka py-sähteli pitkiksi toveiksi puhumaan ja saarnaamaan. Lehtonen kirjoitti Viidalle 9.1.1965:

Tulin siihen tulokseen, että ajattelin ehdottaa sittenkin sitä, että tekisit ensin romaanin. – Tässä on tällaisenaan paljon hyvää ja näyttämökelpoista, mutta kokonaisuutena en usko sen mahdollisuuksiin teatterissa. Ihan noin suoraan sanottuna, kuten ymmärrät.

Viita otti näytelmän takaisin pahemmin mukisematta ja ryhtyi muokkaamaan siitä romaania, jota oli ensin ajatellutkin. Eri-näisten vaiheiden jälkeen se ilmestyi seuraavana syksynä 1965 nimellä *Entäs sitten, Leevi*. Yrjö Varpio on todennut, että romaanissa on samoja henkilöitä ja sisältää paljon samoja kohtauksia ja repliikkejä kuin aiempi näytelmäversio. Viita lähetti vielä romaaninkin Lehtoselle Tampereen Teatteriin, mutta siellä ei innostuttu uudesta Viita-dramatisoinnista.

Monet ideat jäivät Viidalta toteuttamatta. Aila Meriluoto on tehnyt selkoa hänen aiemmista näytelmäaikeistaan, jotka jäivät kaikki puheen ja suunnittelun asteelle. Viita puhui näytelmänsä puhki, esitti ne valmiiksi eri yleisöillensä ravintoloissa tai taksissa niin että ne jäivät kirjoittamatta. Yksi komeimpia käsitteli inkojen vaiheita ja sai sytykkeen Rafael Karstenin antropologisista tutkimuksista. Toisesta näytelmäsuunnitelmas-ta nimeltä ”Lindströmin pihvi” olivat tietoisia sekä Eino Salmelainen että Arvi Kivimaa; tämäkin valmiiksi puhuttu gro-teski oikeusjuttupainajainen jäi kirjoittamatta, samoin ”Sielu”-

niminen juttu, jonka Viita kehitti automatkalla, kun puhjennutta rengasta korjattiin. *Leeviä* edeltänyt ”Ennen syksyä” lie-nee näin ainoa Viidan paperille panema näytelmä, jota hän tosiaan on tarjonnut teatterille, kerrotuin tuloksin.

Epäonnistuminen ei kuitenkaan lannistanut Viitaa. Seuraavaksi hän kirjoitti pyynnöstä käsikirjoituksen TV 2:lle ohjelmaan *Nousu Pispalaan*, jonka ohjasi Arvo Ahlroos. Sekin on edelleen kestävä dokumentti, kuvattu Viidan viimeisenä kesänä 1965. Draamallisesti jaksoteltu käsikirjoitus kertoo ilmiselvistä teatterivaikutteista. Viita näyttelee dokumentissa itseään vakuuttavasti, vailla turhia eleitä. TV-filmin liikkeistä hänellä oli yllättävän vaivaton ja moderni käsitys.

Lauri Viita virkistyi *Moreenin* teatterihankkeen ansiosta silmissä ja aikalaiskuvausten mukaan ikään kuin karisti sairauden harteiltaan. Skitsofrenian oireita ei teatteriproduktion aikana hänessä juurikaan havaittu. Omalaatuinen hän oli, mutta mahdikas ja selväpuheinen, ehdottomasti nerokas hullu. Merkittäväntä oli, että hän käynnistyi pitkän tauon jälkeen kirjoittamaan. Hänellä oli paljon suunnitelmia, jotka paloivat taas hänen päässään. Hän aikoi *Leevi*-romaanistaan taidefilosofista trilogiaa. Sen ohessa syntyi runoja, muiden mukana *Parnassos-sa* ilmestynyt *Onni*-sikermä, jota presidentti Urho Kekkonen luki uudenvuodenpuheessaan kirjailijan kuoltua autokolarissa 21. joulukuuta 1965.

Lähteet

Kirjallisuus

Aila Meriluoto: *Lauri Viita. Legenda jo eläessään*. Porvoo-Helsinki: WSOY 1974.

Optimisti. Hämeen taiteet 4.91. Toim. Kullervo Järvinen. Tampere 1991.

Tampereen Teatterin aikamerkkejä 1904–1979. Toim. Lauri Santamäki ym. Tampere 1979.

Yrjö Varpio: *Lauri Viita. Kirjailija ja hänen maailmansa.* Porvoo-Helsinki: WSOY 1973.

Lauri Viita: *Moreeni.* 5.p. Porvoo: WSOY 1956.

Painamattomat lähteet

Leikekirja 1964–65 ja *Moreenin* pääkirja. Tampereen Teatterin arkisto.

Lauri Viidan kirjeitä. Rauli Lehtosen ja Ursula Viita-Leskelän hallussa.

Näyttelijä Yrjö Järvisen, teatterineuvos Rauli Lehtosen ja näyttelijä Seppo Mäen haastattelut 1999.